

Μαρίνα Μαρινέσκου

«Saperne piu che Bertoldo...»*.
Ο «Μπερτόλδος» του Giulio Cesare Croce—λογοτεχνικό,
εκδοτικό και κοινωνικό-πνευματικό μοντέλο
στις χώρες της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης

* Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού που παρουσιάζεται εδώ προέρχεται από τη συμμετοχή μου στο ερευνητικό πρόγραμμα με θέμα «Η λαϊκή λογοτεχνία στο χώρο της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης κατά τον 19ο αιώνα» στο Institut für Deutsche und vergleichende Volkskunde στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου υπό την καθοδήγηση του καθηγητού K. Roth και με την οικονομική αρωγή του ιδρύματος Deutsche Forschungsgemeinschaft.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην εισαγωγή στο βιβλίο που δημοσίευσε το 1984, ο Steven Kaplan¹, ένας από τους διοργανωτές του Συμποσίου για τον λαϊκό πολιτισμό, που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Cornell, παρατηρούσε πως αν και τα τελευταία χρόνια η ιστορική έρευνα γύρω από την «popular culture» (λαϊκός πολιτισμός) έχει σημειώσει σημαντική πρόοδο, αυτό το γεγονός δεν στάθηκε εμπόδιο στο να συνεχιστεί η χρήση ενός όρου πολύ διαφορούμενου, που όμως δεν αποσαφηνίστηκε εγκαίρως. Τι σημαίνει «popular» στον «λαϊκό πολιτισμό» («popular culture») και στην αποκαλούμενη «κυρίαρχη κουλτούρα»; Υπάρχει μια αντιστοιχία ανάμεσα στην ύπαρξη και την εξέλιξη της «popular culture», καθώς και στην ύπαρξη και την εξέλιξη των κοινωνικών ομάδων στις οποίες απευθύνεται; Τα τελευταία χρόνια γίνονται όλο και περισσότερες μελέτες πάνω σε αυτό το θέμα, όπως είναι η μελέτη του R. Mouchembled (1978) ή του P. Burke (1985) που προσπάθησαν να προσδιορίσουν τη «λαϊκή κουλτούρα» («popular culture») που τοποθετείται ανάμεσα στην κουλτούρα των ανώτερων στρωμάτων και στην παραδοσιακή κουλτούρα. Τα πράγματα φαίνεται να περιπλέκονται ακόμη περισσότερο σε ό,τι αφορά τη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη. Εδώ υπάρχει, κατά πρώτο λόγο, μια ειδική γεωπολιτική πραγματικότητα. Τα σύνορα είναι πιο ρευστά, εξαιτίας της πολύχρονης εξάρτησης αυτής της περιοχής από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία επέβαλε μια υπερεθνική κοινωνική διαστρωμάτωση. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη συγκρότηση οικονομικών και εμπορικών ομάδων με αγροτική και ποιμενική προέλευση που αποτέλεσαν, τον 17ο αιώνα, τη μικρή βαλκανική αστική τάξη, κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αστικοποίησης και εκμοντερνισμού αυτού του χώρου. Έμποροι και μικροϊδιοκτήτες, μέλη των νεοσύστατων κοινωνικών ομάδων που βρίσκονταν σε εξέλιξη, υποστήριξαν την ανάπτυξη της εκτύπωσης και την εντατικοποίηση της κυκλοφορίας του βιβλίου στο χώρο της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης. Αυτοί φαίνεται να επέβαλαν τη δική τους «λαϊκή κουλτούρα» («popular culture») και στις άλλες κοινωνικές ομάδες, τόσο «προς τα κάτω», στα αγροτικά στρώματα που παραμένουν σε μεγάλο βαθμό έξω από τη διαδικασία της πνευματικής καλλιέργειας, όσο και «προς τα πάνω». Γοητευμένοι από την έννοια του «λαϊκού», που είναι ένας συνδυασμός «αυθεντικότητας» και «γνησιότητας», οι

¹ Steven L. Kaplan (ed.), *Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, Berlin-New York-Amsterdam 1984.

διανοούμενοι που προέρχονταν από τους κόλπους αυτών των στρωμάτων², επηρεασμένοι και αυτοί από τη «λαϊκή κουλτούρα» της δικής τους ανιούσας οικογενειακής γραμμής, που την αφομοίωσαν «ως δώρο εθνικό», την υποστήριξαν και την προήγαγαν δίπλα σε αυτήν που τη θεωρούσαν «ανώτερη κουλτούρα». Ο καθορισμός των πολιτικών συνόρων μετά την ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οδήγησε στη συνέχεια σε μια διαφοροποιημένη εξέλιξη στις χώρες της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης, τόσο κοινωνική, όσο και πνευματική, γεγονός που είχε, προφανώς, τις επιπτώσεις του και στη λεγόμενη «λαϊκή κουλτούρα» της «αγροτικής» βαλκανικής πόλης. Η αντικειμενική αποτίμηση αυτής της νέας κατάστασης πραγμάτων επιβάλλει, συνεπώς, την επανεξέταση της «λαϊκής κουλτούρας» και της «λαϊκής λογοτεχνίας» («popular literature») αυτού του γεωγραφικού χώρου. Προκειμένου για τα «λαϊκά βιβλία», ως αναπόσπαστο μέρος αυτής της «λαϊκής λογοτεχνίας», οφείλουμε να επισημάνουμε πως η έρευνα χρησιμοποιεί αρκετά σφαιρικά κι αδιαφοροποίητα αυτό τον όρο.

Στις ελληνικές καθαυτό φιλολογικές μελέτες, ο όρος παραμένει «λαϊκά βιβλία». Οι βουλγαρικές μελέτες μιλούν για «eftini knigi» (φτηνά βιβλία) ή για «iarmatocnie knigi» (βιβλία των πανηγυριών) (Skowronski 1986: 346). Η ρουμανική έρευνα ξεχωρίζει τα λαϊκά βιβλία σε βιβλία «νουθεσίας» και σε βιβλία «ψυχαγωγίας» (Chițimia-Simonescu 1963, Duțu 1969, 1970, 1972, Velculescu 1984, 1988). Συγχρόνως όμως, είναι εμφανές ότι το ίδιο βιβλίο πέρασε από τη μια κατηγορία στην άλλη σε διάφορες χρονικές περιόδους, ή ακόμα και κατά την ίδια περίοδο. Εκείνο που καθόριζε το χαρακτήρα του λαϊκού βιβλίου, ως βιβλίου «νουθεσίας» ή ως βιβλίου «ψυχαγωγίας», δεν εξαρτιόταν από το βιβλίο αυτό καθαυτό, αλλά από τη διαμορφούμενη σχέση ανάμεσα στον αναγνώστη και το βιβλίο, καθώς και από τον τρόπο που γινόταν αποδεκτό το βιβλίο (βλ. και Chartier 1984: 233).

Το βιβλίο του Giulio Cesare Dalla Croce, *Le sottilissime astutie di Bertoldo*³ είναι το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα υλοποίησης αυτών των απόψεων, δηλαδή της διάδοσης ενός έργου στη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη σε χρονικό διάστημα τριακοσίων περίπου χρόνων.

Από τότε μέχρι σήμερα, το βιβλίο μεταφράστηκε από τα ιταλικά πρώτα στα ελληνικά και κατόπιν στην κροατική και τη ρουμανική γλώσσα. Από τα ελληνικά μεταφράστηκε πάλι στα ρουμανικά και στα βουλγαρικά και από τα γερμανικά στα ρουμανικά. Κάθε φορά όμως απευθυνόταν σε διαφορετικές κατηγορίες αναγνω-

² Ενδεικτικό γι' αυτή την άποψη είναι ένα σχόλιο του Μαρίνου Παπαδόπουλου-Βρετού που αφορά την ελληνική κοινωνία της εποχής. Ο Βρετός υπογραμμίζει πως ο λεγόμενος άνθρωπος των γραμμάτων, όταν είχε ελεύθερο χρόνο, καταγινόταν με την κουλτούρα, γιατί επαγγελματικά είχε εντελώς άλλες ενασχολήσεις: «L' homme de lettres en Grèce se rencontre rarement dans sa condition primitive; il est presque toujours doublé d' un autre état; lorsqu'il n'est pas magistrat, avocat, medecin, fonctionnaire public, il sera inevitablement professeur de l' Université» (Papadopoulos-Vretos 1862:27).

³ *Le sottilissime astutie di Bertoldo, dove si scorge un villano accorto e sagace il quale dopo varii e strani accidenti a lui intervenuti, alla fine per il suo ingegno raro e acuto vien fatto nomo di corte, e regio consigliere. Opera nova e di granditissimo gusto*, Milano, 1606.

στών (βλ. Marinescu 1990). Το έργο *Μπερτόλδος*, που κατά την έκδοσή του θεωρήθηκε από μερικούς κριτικούς ως ένα βιβλίο που δεν μπορούσε κανείς να το συστήσει, επειδή δεν ανταποκρινόταν στη χριστιανική ηθική (Ηλιού 1973:206-207), αντίθετα, με την πάροδο του χρόνου, χαρακτηρίστηκε ως έργο ηθικό και θρησκευτικό, από το οποίο οι χριστιανοί μπορούσαν να αντλήσουν ωφέλιμα διδάγματα, και χρησιμοποιήθηκε μάλιστα ως εγχειρίδιο για τη μαθητική νεολαία ή ως εξωσχολικό ανάγνωσμα. Ευκαιριακά, χρησιμοποιήθηκε επίσης και ως διήγημα για παιδιά και νέους ή ως βιβλίο τέχνης, εικονογραφημένο από γνωστούς καλλιτέχνες. Μια ανάλυση των λόγων που υπαγόρευσαν τις τόσο διαφορετικές λειτουργίες ενός και του αυτού βιβλίου καθιστά –όπως είναι και φυσικό– πολύ θεμιτό το ερώτημα: ποιες είναι οι ενδογενείς αρετές του κειμένου ή ποιες υπήρξαν οι κοινωνικές και πολιτιστικές συγκυρίες που συνέβαλαν στην ανάδειξη και την αξιοποίηση αυτού του βιβλίου με τόσο διαφορετικούς τρόπους κι από τόσο διαφορετικές ομάδες αναγνωστών;

Το βιβλίο του Croce έχει μελετηθεί από διάφορες πλευρές. Οι Ιταλοί και οι Γάλλοι ιστορικοί της λογοτεχνίας (Guerrini 1879, Pagani 1911, Biagioni 1930, Camporesi 1976, Rouch 1984) ασχολήθηκαν με τη δομή του βιβλίου και με την προέλευση των συστατικών του στοιχείων. Σε μερικές από τις πρόσφατες μελέτες (Lancer 1981, Rouch 1984, Αγγέλου 1988) έγινε προσπάθεια να ενταχθεί το βιβλίο στη μία ή την άλλη κατηγορία, με βάση τα κοινωνικο-πολιτιστικά δεδομένα, δίπλα στα άλλα λαϊκά βιβλία. Οι μελέτες που έγιναν στο νοτιο-ανατολικό χώρο της Ευρώπης, ή που αναφέρονται σε αυτό το χώρο (Cartojan 1938, Chijimia-Simonescu 1963), εξέτασαν το βιβλίο, ως επί το πλείστον, από λογοτεχνική άποψη και καθόρισαν τη σχέση του με το τοπικό φολκλόρ. Οι εν λόγω ερευνητές έδωσαν μικρότερη προσοχή στους διάφορους τρόπους εκσυγχρονισμού και αναπροσαρμογής του κειμένου στα διάφορα χρονικά διαστήματα, καθώς και στην απόδοση από τη μια γλώσσα στην άλλη, από το ένα πολιτιστικό περιβάλλον στο άλλο. Μια πτυχή του προβλήματος που δεν έτυχε της δέουσας προσοχής έγκειται στο γεγονός ότι οι ερευνητές δεν έδειξαν το απαιτούμενο ενδιαφέρον για τη δομή των κοινωνικών ομάδων στις οποίες απευθυνόταν το βιβλίο, παραμελώντας επίσης τον τρόπο με τον οποίο ζούσαν και σκέπτονταν αυτές οι ομάδες. Μια αντικειμενική αιτία αυτής της παράλειψης οφείλεται στο γεγονός ότι είναι κάπως δύσκολο να ανακαλύψει και να παρακολουθήσει κανείς τις μεταφράσεις και τις αναπροσαρμογές του βιβλίου στο χώρο της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης. Ακόμα πιο δύσκολο είναι να βρεθούν μαρτυρίες για το αναγνωστικό κοινό του βιβλίου. Χάρη στις σχετικές μελέτες που έκαναν ο Duřm το 1969, το 1972 και το 1978, η Velculescu το 1984, η Papacostea-Danielopolu και η Démény το 1985, ξέρουμε πως ειδικά στις ρουμανικές ηγεμονίες τα χειρόγραφα λαϊκά βιβλία κυκλοφόρησαν στο περιβάλλον των κληρικών και των βογιάρων. (Ας σημειωθεί ότι, προς τα τέλη του 18ου αιώνα, στην τάξη των μεγαλοβογιάρων παρεισδύουν και βογιάροι δεύτερης κατηγορίας, καθώς επίσης έμποροι και τεχνίτες). Είναι επίσης γνωστό πως τα τυπωμένα λαϊκά βιβλία άγγιζαν ευρύτερα στρώματα αναγνωστών. Όσον αφορά τις ελληνικές εκδόσεις, οι Stojanov (1966) και Ηλιού (1975, 1980) παρακολούθησαν τη διάδοσή

τους με τη βοήθεια των καταλόγων συνδρομητών. Σε μερικές από αυτές τις μελέτες εμφανίζεται συχνά και το όνομα Μπερτόλδος.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει καμία ειδική μελέτη για τον Μπερτόλδο και τους αναγνώστες του που ανήκουν στο χώρο της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης⁴. Ποιοι ήταν οι αναγνώστες αυτού του βιβλίου και πώς το έκριναν; Ποιος και με ποιο τρόπο αποφάσιζε σε ποιον θα απευθυνόταν αυτό το βιβλίο; Η συμπεριφορά του αναγνωστικού κοινού δικαίωσε τις προθέσεις και τις προσδοκίες των αντιγραφών ή των εκδοτών;

Με την παρούσα μελέτη θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε σ' αυτού του είδους τα ερωτήματα. Στόχος μας είναι, πρώτον, η παρακολούθηση της πορείας του έργου από την έντυπη μορφή του στη μια γλώσσα προς τη μεταφρασμένη χειρόγραφη μορφή του σε άλλη και, εκ νέου, από τη χειρόγραφη μορφή του στην άλλη γλώσσα προς την έντυπη μορφή του. Δεύτερον, να δούμε πώς λειτούργησαν αυτά τα βιβλία κατά την πάροδο του χρόνου στις διάφορες περιοχές του βαλκανικού χώρου, με βάση την αποδοχή και αφομοίωση από τους αναγνώστες των εσωτερικών αξιών του κειμένου. «Δεν αρκεί να παρακολουθήσουμε την τροχιά των έργων κατά την πάροδο του χρόνου και τον τρόπο μετάβασής τους από το ένα κοινωνικό περιβάλλον στο άλλο», αποφαίνεται ο Duřin (1972:75).

«Σημαντική είναι και η ανάλυση του κειμένου. Πρέπει όμως να είναι μια ανάλυση που να μην περιορίζεται στη διερεύνηση των γλωσσικών μορφών, αλλά να παρακολουθεί περαιτέρω και τις αλλοιώσεις που υπέστη το κείμενο εξαιτίας της πνευματικής κατάρτισης των διανοουμένων-μεταφραστών». Γι' αυτό, προσπαθήσαμε να παρακολουθήσουμε τους διάφορους τύπους αναπροσαρμογής του ξένου προτύπου στην εγχώρια πραγματικότητα και να αποδείξουμε την αντιστοιχία ανάμεσα σε αυτές τις αναπροσαρμογές και στη δυναμική των κοινωνικών ομάδων που αποτέλεσαν το αναγνωστικό κοινό του βιβλίου. Η εικόνα που προβάλλει μπροστά μας είναι αρκετά αντιφατική, όπως φαινομενικά αντιφατική και ιδιότυπη είναι και η κοινωνικο-πνευματική εξέλιξη στη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Δύο φαίνεται να υπήρξαν τα σημαντικά στοιχεία που συνέτειναν στη διάδοση του βιβλίου.

⁴ Στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος που προανέφερα (σελ. 237), κυκλοφορεί προσεγγώς μια κοινή εργασία των Monika Skowronski-Marina Marinescu για δύο λαϊκά βιβλία, *Μπερτόλδος* και *Μυθολογικών Συντίπας*, καθώς και για τη μεταφορά τους από τη μια γλώσσα στην άλλη, κυρίως στη βουλγαρική.

Ένα πρώτο στοιχείο είναι η διαχρονικότητα των εσωτερικών αξιών του βιβλίου, παρόλο που ο αναγνώστης είχε στη διάθεσή του όλο και μεγαλύτερο αριθμό έργων.

Όταν πρωτοεμφανίστηκε το έργο του Croce, *Bertoldo*, δεν πήρε μια ξεχωριστή θέση στην ιταλική λογοτεχνία. Ωστόσο, το βιβλίο είχε αργότερα, ακόμη και σ’ αυτή τη λογοτεχνία, μεγάλη απήχηση, εφόσον μεταφράστηκε σε αναρίθμητες γλώσσες. Μπορούμε να πούμε μάλιστα ότι έγινε μοντέλο, από πολλές απόψεις. Εν πρώτοις, έγινε *λογοτεχνικό μοντέλο*, προφανώς χάρη τόσο στον ήρωα που ανέδειξε και τις δραστηριότητές του, όσο και στην εξαιρετη δομή του. Συγχρόνως όμως ήταν κι ένα *εκδοτικό μοντέλο*, ως προς τη λιτή εξωτερική μορφή που έδωσαν οι Ιταλοί εκδότες σ’ αυτή την ιστορία που απευθυνόταν σε ένα πλατύ αναγνωστικό κοινό. Είχε, ωστόσο, τη σελίδα του τίτλου διακοσμημένη, με έναν πρόλογο για τους αναγνώστες και μια ανάλογη εικονογράφηση. Τρίτον, επρόκειτο, επίσης για *κοινωνικό-πολιτιστικό μοντέλο*. Στο βιβλίο αυτό περιγράφεται ένας ήρωας επιδέξιος και εφευρετικός, ο οποίος, όταν βρίσκεται σε άγνωστο περιβάλλον, ξέρει να αποκτά φίλους, να εξασφαλίζει βοήθεια και να βρίσκει λύσεις για τις δύσκολες καταστάσεις που του δημιουργούν πρόσωπα με επιρροή και δύναμη.

Ανάμεσα στους δύο ήρωες, στον πτωχό και μοναχικό, αλλά έξυπνο και εφευρετικό χωρικό, από τη μια μεριά, και στο βασιλιά, από την άλλη, διεξάγεται μια οξεία διαμάχη, όπου γίνεται έμπρακτα η αντιπαράθεση δύο διαφορετικών αντιλήψεων. Η μια αντίληψη είναι θεωρητική, επαγωγική, η δε άλλη πρακτική, βασιζόμενη στην εμπειρία της ζωής. Σε αυτή την αντιπαράθεση νικητής βγαίνει ο ήρωας που είναι προικισμένος με εφευρετικότητα και διαθέτει μεγάλη πείρα ζωής, οπότε η λογική του υπερτερεί της τυπολατρικής σκέψης του αντιπάλου του.

Αυτό το τριπλό μοντέλο υιοθετήθηκε αρκετές φορές τόσο στη Δυτική Ευρώπη, όσο και σε ολόκληρη τη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη, ανάλογα με τα ενδιαφέροντα των αντίστοιχων ομάδων αναγνωστών. Κατά συνέπεια, πήραν το περιεχόμενο του βιβλίου και το αναπροσάρμοσαν είτε εξ ολοκλήρου είτε εν μέρει, ή αξιοποίησαν μόνο την εξωτερική του μορφή, ή τελικά υιοθέτησαν αξίες και μοντέλα συμπεριφοράς που ήταν δυνατό να εφαρμοσθούν σε άλλα κοινωνικά πλαίσια, σε άλλες εποχές. Έτσι εξηγείται πώς το βιβλίο του Croce άντεξε τόσο καλά στη δοκιμασία του χρόνου. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως όσο πληθαίνουν τα έντυπα, αυτή την εποχή, τόσο εντονότερη γίνεται η διαδικασία επιλογής τους από την κάθε ομάδα αναγνωστών. Ωστόσο, αποδείχτηκε ότι, από πολλές απόψεις, ο *Μπερτόλδος* ήταν ακριβώς ένα από τα βιβλία που άντεξαν σ’ αυτή τη διαδικασία της επιλογής. Ενώ ο *Μπερτόλδος* διαβάστηκε, σε χειρόγραφο μετάφραση, μόνον από έναν περιορισμένο αριθμό μορφωμένων ανθρώπων που ανήκαν στον κλήρο και εκτιμούσαν το ηθικό του μήνυμα σε συνάρτηση με τη χριστιανική θρησκεία, απεναντίας, το έντυπο βιβλίο ή η τυπωμένη μορφή του έχει ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, απαρτιζόμενο από τις πλέον διαφορετικές ομάδες. Κατά τον 19ο αιώνα, όταν ο αριθμός των εκδόσεων αυξάνεται με ασυνήθιστους ρυθμούς, αυτές οι εκδόσεις προορίζονταν για τα μικροαστικά στρώματα που διαμορφώθηκαν στις βαλκανικές πόλεις και κωμοπόλεις στα πλαίσια μιας πολύμορφης διαδικασίας εκσυγχρο-

νισμού και αστικοποίησης. Ο Μπερτόλδος, καθώς και άλλες σειρές αφηγήσεων, όπως *Η ιστορία του σοφού Achikar*, ο *Νασρεντίν Χότζας*, ο *Păcală*, ο *Chitar Petar*, ο *Mango Chitrets* ή ο *Till Eulenspiegel*, ανταποκρίνονταν, με το περιεχόμενό τους, είτε στα γούστα είτε στα ενδιαφέροντα αυτών των νεοσύστατων ομάδων που βρισκόνταν σε εξέλιξη (Marinescu 1991). Γι' αυτές τις ομάδες, οι εν λόγω αφηγήσεις έπαιζαν σημαντικό ρόλο, καθόσον διέδιδαν μοντέλα υποδειγματικής συμπεριφοράς, τα οποία, επιπλέον, δεν ήταν και τόσο αυστηρά ως προς το περιεχόμενό τους, όπως τα μοντέλα που εμπεριέχονταν στα παλιά βιβλία «νουθεσίας» που διακινούσαν οι κληρικοί, βιβλία με κατανόηση για τις ανθρώπινες αδυναμίες και βασιζόμενα στη λαοσοφία, οπότε δίσταζε κανείς να τα βιώσει άμεσα. Εν τω μεταξύ, θα πρέπει να υποθέσουμε πως το γεγονός ότι στη διάρκεια του 19ου αιώνα κυκλοφορούσαν συγχρόνως τόσο προφορικά, όσο και σε γραπτή μορφή είχε ως αποτέλεσμα την αμοιβαία στήριξή τους⁵. Τέτοια αναγνώσματα, περιλαμβανομένου και του Μπερτόλδου, δεν ανταποκρίνονταν μόνο στην απλή ανάγκη τέρωσης, αλλά έδιναν και απαντήσεις σε μερικά ερωτήματα που σχετίζονταν με τις ηθικές αξίες, με τη θέση του μοναχικού ανθρώπου μέσα σ' ένα περιβάλλον που δεν το γνώριζε και που έπρεπε να το διερευνήσει, ώστε να μπορέσει να το εξουσιάσει. «Κατ' αυτόν τον τρόπο, τέτοια βιβλία ικανοποιούσαν την επιθυμία του αναγνώστη να γνωρίσει μια πραγματικότητα στην οποία δεν μπορούσε να φθάσει» (Schenda 1977: 475-476).

Ένα δεύτερο σημαντικό στοιχείο της ασυνήθιστης διάδοσης του βιβλίου σε χρόνο και χώρο αποτελεί η ίδια η δομή του. Αυτό το βιβλίο δεν έχει μία και μόνη ενότητα, αλλά απαρτίζεται από ένα ελεύθερα συγκροτημένο πλέγμα επικών πυρήνων, άρρηκτα συνδεδεμένων μεταξύ τους, επειδή εντάσσονται σε ένα κοινό πλαίσιο (βλ. και Moraru-Velculescu 1974: 495-498 και 509-510). Τα κύρια πρόσωπα ανταμώνουν σε μια σειρά από επεισόδια που στην πραγματικότητα είναι αντιπαραθέσεις, στη διάρκεια των οποίων οι ήρωες επιχειρηματολογούν, δίνοντας είτε άμεσες είτε έμμεσες απαντήσεις, όπως π.χ. με ρήσεις, αινίγματα ή μικρές ανεξάρτητες διευκρινιστικές αφηγήσεις. Αυτό βοήθησε στο να γίνει αποδεκτό το βιβλίο, δηλαδή συντέλεσε στη διάδοσή του τόσο προφορικά, όσο και γραπτά, όχι μόνο σφαιρικά, ως μια ενότητα, αλλά και ως μεμονωμένα επεισόδια. Στην προφορική παράδοση τόσο της Νοτιο-Ανατολικής όσο και της Κεντρικής Ευρώπης κυκλοφορούσαν αναπροσαρμοσμένες παραλλαγές του βιβλίου, όπου οι μακροσκελείς διάλογοι ανάμεσα στο βασιλιά και στον ασχημομούρη, αλλά πονηρό χωρικό αφαιρέθηκαν, όμως διατηρήθηκαν οι μικρές αφηγήσεις, που δείχνουν εύγλωττα την εξυπνάδα του Μπερτόλδου (βλ. Chițimia-Simonescu 1963: XVI). Από τον ιταλικό τίτλο *astutie* αυτές οι αφηγήσεις μεταφράστηκαν στα ελληνικά με τον όρο *πονηριά* ή

⁵ Εδώ οφείλουμε να παρατηρήσουμε πως, εξαιτίας της έκδοσης κατά τον 19ο αιώνα συλλογών, όπως ο *Νασρεντίν Χότζας*, ο *Păcală*, ή ο *Chitar Petar*, διατυπώθηκε η άποψη ότι όλα τα ανέκδοτα που αποδίδονται στους ομώνυμους ήρωες κυκλοφορούσαν ήδη ευρύτατα ως προφορική παράδοση. Το πιθανότερο όμως είναι να έχει συμβεί το αντίθετο, δηλαδή γνωστοί συγγραφείς εκείνης της εποχής έγραψαν αυτά τα ανέκδοτα και τα απέδωσαν σε λαϊκούς ήρωες. Η ευρεία διάδοση αυτών των τυπωμένων συλλογών αύξησε αισθητά και την προφορική τους κυκλοφορία (βλ. Roth & Roth 1991).

πανουργία, στα βουλγαρικά με τον όρο *hitrost*, στα κροατικά με τους όρους *himbenost* ή *lucavstina*, στα σερβικά με τους όρους *domislenja*, *dosetke*, *lukavstvo* ή *hitronmie* και στα ρουμανικά με τις λέξεις *viclesug*, *marghiolie* ή *inșelaciune*. Όλοι αυτοί οι όροι αποδίδουν με διάφορες αποχρώσεις την έννοια της πανουργίας. Για τους αναγνώστες του βιβλίου όλες αυτές οι *astutie*, οι πανουργίες, δηλαδή οι λύσεις που βρίσκει ο Μπερτόλδος για τις πιο δύσκολες καταστάσεις, παρουσιάζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το όνομα Μπερτόλδος έγινε, ακόμη και στην καθομιλουμένη, μια προσωνυμία για τα ευφυέστατα άτομα που βρίσκουν πάντοτε την κατάλληλη απάντηση και λύση, ενώ στα βουλγαρικά το ουσιαστικό *bertoldovtsi* σημαίνει πανουργία.

ΤΟ ΥΛΙΚΟ

1. Η ελληνική έκδοση του 1646

Το έργο Μπερτόλδος είχε στα ιταλικά μια αξιοσημείωτη διάδοση. Φαίνεται πως στις αρχές του 17ου αιώνα το βιβλίο διαβαζόταν από πλατιά στρώματα αναγνώστων, διότι τόσο οι πολυτελείς εκδόσεις –πολλές απ’ αυτές δεμένες– όσο και οι φθηνές λαϊκές εμφανίζονταν η μια μετά την άλλη, σε μικρά χρονικά διαστήματα. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε λογικά πως η φήμη του βιβλίου είχε εξαπλωθεί και σε άλλα στρώματα αναγνώστων της ελληνικής παροικίας της Βενετίας. Την ίδια επιτυχία με την ιταλική σημείωσε και η ελληνική έκδοση του 1646. Αυτή η ελληνική έκδοση δε βασίστηκε στην πρωτότυπη έκδοση Croce, αλλά σε μια ενδιάμεση έκδοση που έγινε σ’ αυτό το χρονικό διάστημα. Ο μεταφραστής αυτής της έκδοσης, γνωστός στην ιστορία της λογοτεχνίας με το όνομα Γαμβρούσης (Ηλιού 1973: 89), προσπάθησε να αποδώσει πιστά το ιταλικό κείμενο, εξηγώντας ταυτόχρονα τους ξένους όρους ή προσαρμόζοντας τους δυσκολότερους στην πραγματικότητα που γνώριζαν οι Έλληνες αναγνώστες. Έτσι, κατάφερε να παρουσιάσει στους αναγνώστες του μια λίγο γνωστή σ’ αυτούς κοινωνικο-πολιτιστική πραγματικότητα, καθιστώντας την κατανοητή με λεξικολογικές, συντακτικές και μορφολογικές παρατηρήσεις. Ο Βενετός εκδότης εξασφάλισε στο βιβλίο ευθύς εξ αρχής μια ελκυστική γραφική εμφάνιση. Στο εξώφυλλο, επισημαίνει πως πρόκειται για ένα βιβλίο που ενδιαφέρει όλο τον κόσμο, ενώ πλαισίωσε το κείμενο με μια σειρά από εικόνες ειδικά φιλοτεχνημένες για την ελληνική έκδοση, που ζωντανεύουν τις σημαντικότερες στιγμές της δράσης. Επίσης, αναφέρει στο εξώφυλλο από πού μπορούσε κανείς να προμηθευτεί το βιβλίο, συγκεκριμένα από ένα μαγαζί που βρισκόταν κοντά στη γέφυρα «San Fantino». Η ελληνική μετάφραση τυπώθηκε πολλές φορές στη διάρκεια του 18ου-αρχές του 19ου αιώνα, και μάλιστα από τους κυριότερους τυπογράφους της Βενετίας: Giuliani, Bortoli και Θεοδοσίου. Αυτό το γεγονός είναι μια ένδειξη πως υπήρχε στην αγορά ασυνήθιστη ζήτηση για το βιβλίο, πράγμα που τους εξασφάλιζε ένα αρκετά μεγάλο κέρδος και, κατά συνέπεια, τους ενθάρρυνε να εξακολουθήσουν να βγάζουν ολόένα καινούργιες

εκδόσεις. Αυτές οι δύο εκδόσεις του έργου στην ιταλική και ελληνική, διεισδύοντας στις παρυκίες της Δυτικής Ευρώπης και στη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη, έτυχαν καλής υποδοχής εκ μέρους του αναγνωστικού κοινού, που γνώριζε ήδη ότι επρόκειτο για βιβλίο με μεγάλη εκδοτική επιτυχία. Αυτό το γεγονός δημιούργησε τις αναγκαίες προϋποθέσεις για τη μετάφραση του βιβλίου στις διάφορες βαλκανικές γλώσσες.

2. Μεταφράσεις από τα ιταλικά, τα ελληνικά και τα γερμανικά στις χώρες της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης κατά τον 18ο αιώνα

Τον 18ο αιώνα εκδόθηκαν στην Αγκόνα δύο μεταφράσεις από την ιταλική γλώσσα στην κροατική. Η πρώτη (1771) με τον τίτλο *Οι πανουργίες της επιτήδειας πολυμάθειας του Νασρεντίν*, που φανερώνουν έναν έξυπνο κι εφευρετικό χωρικό. Αμφότερες οι μεταφράσεις ανήκουν στον Nikola Palikuca από τον Prokljan. Το βιβλίο επανεκδόθηκε το 1779 στη Βενετία (η δεύτερη έκδοση που έμεινε για μακρύ χρονικό διάστημα σε χειρόγραφο μορφή έγινε από τον Petar Abelic). Από τον τίτλο του βιβλίου είναι προδήλο πως ο εκδότης προσπάθησε να εξασφαλίσει στο βιβλίο του μια καλή υποδοχή από το αναγνωστικό κοινό και βέβαια μια σίγουρη πώληση, αντικαθιστώντας τον Μπερτόλδο με τον Νασρεντίν (το όνομα του Μπερτόλδου δεν αναφέρεται καν) που ήταν πολύ γνωστός τόσο στα αγροτικά όσο και στα αστικά στρώματα.

Εδώ είναι εμφανής η μέθοδος αναπροσαρμογής ενός ξένου προτύπου με την παράλληλη δημιουργία ενός αυτόχθονου μοντέλου. Τρία μόλις χρόνια αργότερα, το 1774, άρχισε να κυκλοφορεί και στη ρουμανική γλώσσα μια μετάφραση που, κατά τη γνώμη του I. Bogdan (1968: 482-488), έγινε επίσης από τα ιταλικά. Το χειρόγραφο αυτό βρισκόταν το 1890 στη βιβλιοθήκη του Μουσείου Ιστορίας της Μόσχας. Αργότερα χάθηκαν τα ίχνη του, έτσι ώστε ο ισχυρισμός του Bogdan να μην μπορεί να ελεγχθεί. Το 1807 εμφανίστηκε και μια σερβική παραλλαγή, χάρη στον δημοδιδάσκαλο Ioakim Vujic από το Zemun. Τον Vujic, που ήταν επαγγελματίας μεταφραστής, τον παρότρυνε ένας φίλος του, ο Evthimie Christic, να κάνει τη μετάφραση στα σερβικά, υποσχόμενος να του παράσχει οικονομική βοήθεια για να μπορέσει να την εκδόσει. Στην εισαγωγή του, ο Vujic αποφαινεται ότι το κείμενο θα έδινε χαρά όχι μόνο στο φίλο του, αλλά και σε άλλους αναγνώστες. Στη συνέχεια εκφράζει την πεποίθησή του ότι οι γυναίκες με τη σειρά τους, αν και θα θίγονταν πιθανόν από τα γραφόμενα στο βιβλίο, δε θα αγανακτούσαν, ωστόσο, διαβάζοντάς το, «γιατί οι γυναίκες είναι καλές, συγκαταβατικές και γενναιοδωρές». Ο Σέρβος μεταφραστής ενήργησε καλύτερα ακόμα κι απ' τον Έλληνα, γράφοντας έναν πρόλογο, όπου εκθέτει τη δική του άποψη για το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το βιβλίο. Το γεγονός ότι στον πρόλογο αναφέρεται ειδικά στις γυναίκες εξασφάλιζε, βέβαια, κι ένα γυναικείο κοινό, που δεν μπορούσε να αγνοηθεί ως προς τον αριθμό του.

Αυτές οι μεταφράσεις οφείλονται, εν πρώτοις, στο γεγονός ότι η Κροατία

τελούσε υπό την επιρροή της ιταλικής κουλτούρας. Ειδικά, κατά την περίοδο του λεγόμενου «ιλλυριακού κινήματος» μεταξύ των ετών 1800-1850, οι μορφωμένοι ήταν δίγλωσσοι, αφού γλώσσα παράδοσης στα σχολεία της Δαλματίας ήταν η ιταλική. Άτομα που μιλούσαν τα ιταλικά βρισκόνταν και στη Σερβία, όπως στην περίπτωση του Christic και του Vujic (βλ. *Enciklopedja Jugoslavije* VIII 1971: 286-287 και 301). Όσον αφορά τη Μολδαβία, τον 18ο αιώνα ένας υπολογίσιμος αριθμός ατόμων ήλθε σε επαφή με τον ιταλικό πολιτισμό, ως επακόλουθο τόσο της καθολικής προπαγάνδας, όσο και των σπουδών που έκαναν στην Ιταλία. Οι παράγοντες που έπαιξαν ρόλο στην κυκλοφορία του βιβλίου αυτού είναι διαφορετικοί. Κατ' αρχήν, το έντυπο σχεδιάστηκε ως πολιτιστικό μοντέλο για ένα κοινό χαμηλού πνευματικού επιπέδου, εξοικειωμένο με τη μορφή του Νασρεντίν Χότζα, που μνημονεύεται στον τίτλο ακριβώς για να διευκολύνει την ευρύτερη δυνατό αποδοχή του βιβλίου. Όσον αφορά τώρα το ρουμάνικο χειρόγραφο, επισημαίνουμε ότι προωθήθηκε από το περιβάλλον των κληρικών, το οποίο επέστησε την προσοχή των αναγνωστών σ' εκείνες τις ηθικές αξίες που αντιστοιχούσαν στη χριστιανική ηθική. Αυτές οι αξίες δεν διέφεραν και πολύ, ως προς το περιεχόμενό τους, από τις παλιές διδακτικές συλλογές. Τις πρόβαλαν όμως μέσα από διασκεδαστικές αφηγήσεις και στο τέλος του βιβλίου έβαζαν τη διαθήκη του Μπερτόλδου, που εμπεριείχε μια σειρά από ηθικές νουθεσίες.

Παράλληλα με τις μεταφράσεις από τα ιταλικά, άρχισαν να γίνονται κι ελληνικές μεταφράσεις, ιδίως σ' εκείνες τις περιοχές, όπου κυριαρχούσε η ελληνική επιρροή, στις ρουμανικές ηγεμονίες και στη Βουλγαρία. Τα παραδοσιακά λογοτεχνικά κλισέ που προσιδιάζουν στα παλιά βιβλία «νουθεσίας» εξακολουθούν να έχουν πέραση, γίνεται όμως αισθητή και η ανάγκη ανανέωσής τους. Η διακίνηση των ιδεών που αντλήθηκαν από τη Δυτική Ευρώπη ενταντικοποιήθηκε. Το αναγνωστικό κοινό, δηλαδή οι γηγενείς άρχοντες (βογιάροι) και οι αντιγραφείς, καθώς και οι μορφωμένοι λαϊκές προέλευσης απέκτησαν γνώσεις και καινούργιες ενασχολήσεις έξω από τους εκκλησιαστικούς κύκλους. Η διαδικασία ανανέωσης των αξιών γίνεται αισθητή και στο περιεχόμενο των χειρογράφων που μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε εγκόσμιο.

Στο σημερινό στάδιο των ερευνών, γνωρίζουμε λ.χ. πως στις ρουμανικές ηγεμονίες κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, κυρίως προς το τέλος του, πέντε πλήρη χειρόγραφα, καθώς και άλλα χειρόγραφα που περιέχουν αποσπάσματα (1775, 1779, 1794, 1795, 1798). Αυτός ο αριθμός σε μια τόσο σύντομη περίοδο –πρόκειται για 25 χρόνια– είναι, πρώτον, μια ένδειξη για την ευρεία αποδοχή του βιβλίου εκ μέρους εκείνων που μιλούσαν την ελληνική γλώσσα. Δεύτερον, γίνεται έκδηλη η πρόθεση μερικών γραφείων από τις ηγεμονικές καγκελαρίες, καθώς και μερικών ευγενών ή κληρικών να προσφέρουν ένα ρουμανικό κείμενο στο αναγνωστικό κοινό που δεν μπορούσε να διαβάσει το πρωτότυπο. Περισσότερα κείμενα με παρόμοιο περιεχόμενο περικλείονταν σε ένα *miscellaneum*, που είχε ευρύτερη διάδοση και μπορούσε να αντιγραφεί ολόκληρο ή αποσπασματικά. Αυτό σημαίνει πως οι αναγνώστες είχαν συνηθίσει να περισυλλέγουν κείμενα που κινούσαν το ενδιαφέρον τους και τα φύλαγαν για να τα διαβάσουν αργότερα. Υπο-

δηλώνει επίσης τη μετάβαση από μια «εντατική ανάγνωση» –όπως λ.χ. εκείνη της Αγίας Γραφής– σε μιαν ανάγνωση «εκτατική» ποικίλων κειμένων, αλλά επιλεγμένων, μια ανάγνωση που κέρδιζε διαρκώς έδαφος (βλ. και Duym 1972: 160-161). Κατά τα φαινόμενα, ο Μπερτόλδος ανήκει στην ίδια κατηγορία. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι γύρω στα 1793-95 ένας αντιγραφέας πήρε από το βιβλίο μόνο τη διαθήκη του Μπερτόλδου, αντιγράφοντάς την δίπλα σε άλλα κείμενα ηθοπλαστικού περιεχομένου και μάλιστα δίπλα στο έργο *Η ιστορία του σοφού Αχικάρ* μαζί με διάφορες ομιλίες και μερικούς αισώπειους μύθους. Στη δεύτερη περίπτωση, πρόκειται για μιαν άλλη αποσπασματική μετάφραση που οφείλεται στον Sofronie Vracanski (1802) και συμπεριλαμβάνεται, μαζί με μύθους του Αισώπου, στη «Δεύτερη Συλλογή του Vidin»⁶. Πρόκειται για το επεισόδιο, όπου ο βασιλιάς θέλει να γλιτώσει από τις γυναίκες που απαιτούν να συμμετάσχουν στη διακυβέρνηση της χώρας. Ο Μπερτόλδος τον συμβουλεύει να διεγείρει την περιέργειά τους με την απαγόρευση να ανοίξουν κάποιο κουτί που έκρυβε μέσα ένα πουλί. Η θεματολογία αυτή προσιδιάζει σε πολλές αφηγήσεις που κυκλοφορούσαν το Μεσαίωνα κι αργότερα στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί το γεγονός ότι και ο Vracanski θεωρεί πως ο μύθος αυτός ταιριάζει σε μια ηθοπλαστική αφήγηση και τον αντιγράφει στη Συλλογή του για χρήση στα σχολεία. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι σε αυτό το χειρόγραφο, καθώς και στο ρουμανικό χειρόγραφο του 1794, ο Μπερτόλδος περιγράφεται όχι μόνον «ως έξυπνος χωρικός», αλλά και ως «σοφός φίλος», πράγμα που ενίσχυε, βέβαια, το ηθικό δίδαγμα που προέκυπτε από την ανάγνωση του κειμένου. Τα δύο αυτά αποσπάσματα δείχνουν μια άλλη μέθοδο αναπροσαρμογής ενός ξένου πνευματικού μοντέλου με τη χρήση μερικών αποσπασμάτων που, με το περιεχόμενό τους, απευθύνονται σε μια συγκεκριμένη ομάδα αναγνωστών και σε μια ορισμένη εποχή. Μέσα από τις σημειώσεις στο περιθώριο⁷ του χειρογράφου μπορεί κανείς να παρακολουθήσει καμιά φορά και τη σχέση που οδήγησε στη σύνθεση ενός *miscellaneum* που να ικανοποιεί το ενδιαφέρον των αναγνωστών (βλ. και Velculescu 1984: 13). Κατ' αυτό τον τρόπο, στο χειρόγραφο του έτους 1794 που περιέχει την *Ιστορία του Πολυτίονος*, καθώς και τα κείμενα *Μπερτόλδος*, *Ερωτόκριτος*, *Σκένδερ* και *Μυθολογικόν Συντάγας* υπάρχει η εξής σημείωση που αφορά το πρώτο κείμενο:

«...επισημαίνω πως αυτή η πλοκή της ιστορίας μου φάνηκε τόσοσ ενδιαφέρουσα και καλοστημένη που τη θεώρησα άξια να μεταφραστεί

⁶ Το κείμενο ανακαλύφθηκε από τη Monika Skowronski, συνεργάτρια στο ερευνητικό πρόγραμμα (βλ. σελ. 229).

⁷ Οι περιθωριακές σημειώσεις διαφέρουν ως προς το περιεχόμενό τους. Μερικές απ' αυτές δείχνουν μόνο το χρόνο της ανάγνωσης και ενδεχομένως να υπογραμμίζουν μια κανονική διαδικασία εμπλουτισμού των γνώσεων. Έτσι, π.χ. σε ένα χειρόγραφο με ποικίλο περιεχόμενο (*miscellaneum*) που περιέχει κι ένα Μπερτόλδο, χειρόγραφο που αντιγράφηκε το 1775, βρίσκεται και η ακόλουθη σημείωση: «και έγραψα αυτό το βιβλίο στις μέρες του βοεβόδα Γρηγορίου Αλεξάνδρου Γκίκα, το έτος 1775, Δεκέμβριος 15. Constantin P. από το θησαυροφυλάκιο (1137)». Εικοσιπέντε χρόνια αργότερα ο ίδιος Constantin P. ή πιθανόν ο γιος του, γράφει: «Σημείωση για να ξέρω πότε απεβίωσε η παπαδιά Βαρθάρα, σύζυγος του παπα-δασκάλου Chesarie από το Ματζινένι, έτος 1799, Σεπτέμβριος 5 (1172)» (βλ. και Moraru Velculescu I:1976:185).

στη молδαβική γλώσσα και ελπίζω πως η γνώμη μου αυτή δεν είναι λανθασμένη. Θα έπρεπε να παραβλέψουμε τον κόπο που καταβάλαμε για τη μετάφραση που δεν αποβλέπει παρά στο να παράσχει μιαν ωφέλιμη ενασχόληση στους αναγνώστες. Ο καθένας θα βρει εδώ τη γνώση μαζί με την τέρψη... και θα παρατηρήσει την τύφλωση που προκαλούν τα πάθη, όπως και την κάθαρσή τους, γιατί θα κατανοήσει πως η καλή πράξη πάντα αμείβεται και η κακία τιμωρείται, όπως θα πρέπει κανείς να διαβάξει σε τέτοια έργα. Γι' αυτό, τρέφω την ελπίδα πως αυτό το ανάγνωσμα θα προσφέρει στο κοινό γνώση και συνάμα τέρψη».

Iordache Chirescu, 1794

Δεδομένου ότι το ίδιο *miscellaneum* περιέχει και τα κείμενα που προαναφέραμε, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγεται και ο Μπερτόλδος, έχουμε τη γνώμη πως οι ηθικές και παιδαγωγικές προθέσεις του μεταφραστή, που είχε υπόψη του την «ωφέλεια όλων», μπορούν να επεκταθούν και σε αυτά τα κείμενα.

Το χειρόγραφο κείμενο του Μπερτόλδου διαβάστηκε και για έναν πρόσθετο λόγο. Οι νέοι εκδότες προσπαθούσαν να βρουν κείμενα που θα μπορούσαν να έχουν απήχηση στο αναγνωστικό κοινό. Μέσα από τις επαφές που είχαν με τους εκδοτικούς οίκους της Δυτικής Ευρώπης, μετά τη σχετική πληροφόρηση, προμηθεύονταν τα βιβλία που πρόσφεραν για μετάφραση ή χρησιμοποιούσαν τα κείμενα που κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφα αντίγραφα.

Στην αρχή τα εξέταζαν για να δουν αν ταιρίαζαν στο καινούργιο αναγνωστικό κοινό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σημείωση στο περιθώριο του χειρογράφου που περιείχε και τον Μπερτόλδο (αντιγράφηκε το 1799) ενός ατόμου που διάβασε το κείμενο και επισημαίνει τα εξής:

«Το βιβλίο τούτο αναθεώρησα εγώ και, επειδή δεν είναι της αρεσκείας μου, δεν το δέχονται πια στο τυπογραφείο για να τυπωθεί».

(Strempel 1967:291, Moraru-Velculescu 1976, 1:185).

Αυτό το παράδειγμα μπορεί να αποκαλύπτει και μία από τις αιτίες που το πρώτο ρουμανικό έντυπο δεν έγινε με βάση τα παλιά χειρόγραφα που κυκλοφορούσαν στις ρουμανικές ηγεμονίες, αλλά με βάση μια γερμανική έκδοση του 1751. Αυτή την έκδοση την επιμελήθηκε ο γνωστός εκδότης Πέτρου Μπαρτ⁸ από την

⁸ Ο Πέτρου Μπαρτ (1745-1801), τρίτος από τους τέσσερις τυπογράφους που ανέδειξε αυτή η οικογένεια, έμαθε το επάγγελμα στο ατελιέ του πατέρα του. Αργότερα, σύμφωνα με τη συνήθεια των δυτικο-ευρωπαίων τεχνιτών, επισκέφθηκε για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα διάφορες χώρες, ώστε να τελειοποιηθεί στην τυπογραφική τέχνη και να εξασφαλίσει τις αναγκαίες επαγγελματικές επαφές. Επέστρεψε στο Σιμπίου το 1772, όπου στις 16.5.1772 πολιτογραφήθηκε και έγινε συντάκτος του τυπογραφείου που θα περάσει οριστικά στην ιδιοκτησία του δέκα χρόνια αργότερα, το 1782. Στις 16 Ιουλίου 1788 αποκτά το προνόμιο να εκδίδει λογοτεχνικά βιβλία και διάφορα εγχειρίδια για τους Ρουμάνους της Τρανσυλβανίας (Popa 1983:336).

πόλη Σιμπίου της Ρουμανίας, που το 1788 απέκτησε το προνόμιο να εκδίδει ρουμανικά βιβλία (Duym 1972: 151). Κατά τα φαινόμενα, ο Μπαρτ ήταν καλύτερα πληροφορημένος για την εμπορία του βιβλίου στη Δυτική Ευρώπη παρά στις ρουμανικές ηγεμονίες και είναι πολύ πιθανόν να κατόρθωσε να προμηθευτεί τη γερμανική έκδοση χάρη στις σχέσεις του με τους εκδότες της Δύσης. Μια άλλη πιθανότητα είναι η ακόλουθη: η γερμανική μετάφραση να κυκλοφόρησε στο περιβάλλον των Σαξόνων της Τρανσυλβανίας και με αυτό τον τρόπο να πληροφορηθήκε κι αυτός την ύπαρξή της. Αυτή η γερμανική μετάφραση κυκλοφόρησε και σε λαϊκή έκδοση μικρού σχήματος, βάση της οποίας έγινε η ρουμανική μετάφραση⁹. Στη ρουμανική έκδοση ο Πέτρου Μπαρτ περιέλαβε τόσο το κείμενο όσο και την εισαγωγή του Γερμανού Max Reichard, για να εξηγήσει τους λόγους που τον ώθησαν να μεταφράσει αυτό το βιβλίο. Στην εισαγωγή της ρουμανικής απόδοσης, διαβάσαμε τα ακόλουθα:

«Έχουν περάσει διακόσια τόσα χρόνια από τότε που αυτό το μικρό μυθιστόρημα έγινε το ανάγνωσμα που προτιμάει ο ιταλικός λαός. Όλοι όσοι γνωρίζουν ανάγνωση διαβάζουν τη *Ζωή του Μπερτόλδο* τα παιδιά τους την ξέρουν και την αποστηθίζουν· οι νταντάδες και οι υπηρέτριες διηγούνται πολλά αποφθέγματα και διδάγματα αυτού του θαυμάσιου ανθρώπου και τα θυμούνται όλα. Μπορώ μάλιστα να πω πως ο Μπερτόλδος έχει στην Ιταλία μεγαλύτερη φήμη κι εκτιμάται περισσότερο απ' ό,τι ο Barbe Bleue στη Γαλλία, επειδή οι πράξεις του, τα λόγια του και τα διδάγματά του μοιάζουν με τη γνωστή αφήγηση του Sancho Panza» (Ciobanu 1968: 3).

Όπως βλέπουμε, σε αυτή την εισαγωγή υπάρχουν μερικά στοιχεία, από τα οποία προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα: 1. Τον Μπερτόλδο τον θεωρούσαν ως ένα είδος διδακτικού βιβλίου, απ' όπου μπορούσες να παραδειγματιστείς και να αντλήσεις διδάγματα. 2. Ήταν το προσφιλέστερο ανάγνωσμα ενός κοινού απαρτιζόμενου από γυναίκες και παιδιά. 3. Το βιβλίο αυτό δεν διαβαζόταν καταμόνας, δεν ήταν συνηθισμένο ανάγνωσμα, αλλά το διάβαζαν φωναχτά σε συγκεντρώσεις.

Ο Πέτρου Μπαρτ περιέλαβε αυτή την εισαγωγή, που είχε οπωσδήποτε προορισμό να εξασφαλίζει, και στη ρουμανική μετάφραση, ευρεία κυκλοφορία. Αυτή η εισαγωγή ήταν γλωσσικά φροντισμένη, η γλώσσα της όμως δεν πρέπει να εκληφθεί ως καθομιλουμένη της εποχής (Ciobanu 1968: XVI). Όσον αφορά την κυκλο-

⁹ Χρησιμοποίησε ως πρότυπο μια συντομευμένη γαλλική απόδοση, από την οποία αποβλήθηκαν ορισμένα στοιχεία που ο συγγραφέας της τα είχε θεωρήσει δίχως κανένα ενδιαφέρον «...il y a des beautés de goût... qui plaisent à certaines nations et qui ne plairaient pas à d' autres... il y a des choses qui ont beaucoup de grâce dans une certaine langue et qui dans une autre seroient de plus communes, souvent triviales et quelquefois même grossières et impertinentes» (βλ. Cartoian 1974 2:460). Καθοδηγούμενος από αυτή την αντίληψη, ο Γάλλος διασκευαστής άλλαξε μερικές ερωτήσεις από το διάλογο ανάμεσα στον βασιλιά και τον Μπερτόλδο, παρέλειψε άλλες ερωτήσεις και περιέκοψε μερικά αποσπάσματα που έκρινε πως δεν ταιριάζουν. Ταυτόχρονα, εισήγαγε μερικές καινούργιες απαντήσεις, όπως π.χ. την ακόλουθη: «Qui sont ceux qui en apparence font beaucoup de bien dans un état et qui en réalité y font beaucoup de mal? Les moines» (βλ. Cartoian 1974, 2:461).

φορία αυτής της έκδοσης, δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε τίποτε. Μπορούμε να υποθέσουμε πως διαβάστηκε ταυτόχρονα με τις ελληνικές εκδόσεις και με τα ρουμανικά χειρόγραφα, όχι όμως στις ίδιες περιοχές. Σε αυτή την περίπτωση, οφείλουμε να λάβουμε υπ' όψη πως χρησιμοποιήθηκε μια ειδική μέθοδος αναπροσαρμογής του ξένου μοντέλου σε μια τοπική πραγματικότητα, μέθοδος που συνίσταται στην επιλογή μιας συντομευμένης παραλλαγής του εντύπου (αυτό μόνο στην περίπτωση που ο Μπαρτ γνώριζε και χειρόγραφες ή πλήρεις έντυπες παραλλαγές). Επίσης, χρησιμοποιήθηκε η ίδια διαφημιστική μέθοδος όπως και στο γερμανικό πρωτότυπο—θα πρέπει να επισημάνουμε, ωστόσο, πως αυτή η διαφημιστική μέθοδος δεν προσαρμόστηκε καθόλου στο νοητικό επίπεδο του αναγνωστικού κοινού. Ένα άλλο στοιχείο είναι η φροντισμένη παρουσίαση του κειμένου στους αναγνώστες της αντίστοιχης περιοχής.

3. Η διάδοση του λαϊκού βιβλίου και η αποδοχή του κατά τον 19ο αιώνα

Στις αρχές του 19ου αιώνα υπήρχαν στην περιοχή των Βαλκανίων σερβικές και κροατικές εκδόσεις, ελληνικές και ρουμανικές. Περισσότερες ήταν, αναμφίβολα, οι ελληνικές εκδόσεις. Ήταν η περίοδος που η επιρροή της ελληνικής κουλτούρας γινόταν αισθητή σε όλους τους τομείς της πνευματικής και κοινωνικής ζωής, όπως π.χ. στην αρχιτεκτονική και την ενδυμασία, στα ήθη, τα έθιμα και τη διατροφή, στη λογοτεχνική και μουσική παραγωγή. Αυτή η επιρροή εκδηλώθηκε εντονότερα στις ρουμανικές ηγεμονίες, διότι, ως γνωστόν, ευνοούνταν από την κυριαρχία των Φαναριωτών. Οι αναγνώστες αυτού του ρουμανικού χώρου, όπως και οι αναγνώστες των βαλκανικών παροικιών στη Δυτική Ευρώπη, καθώς επίσης οι αναγνώστες της Ελλάδας από τη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη αποτελούσαν το αναγνωστικό κοινό του Μπερτόλδου σε ελληνική απόδοση. Γι' αυτό το κοινό οι εκδότες της Βενετίας βγάζουν τη μια έκδοση μετά την άλλη. Η ζήτηση στην αγορά διατηρείται σε υψηλά επίπεδα μέχρι την περίοδο 1875-1880, έπειτα όμως αρχίζει να μειώνεται (μεταξύ των ετών 1850-1880 βγήκαν άλλες 11 εκδόσεις, ενώ κατά τα έτη 1880-1900 κυκλοφόρησαν μόνο τέσσερις). Όσον αφορά την εφαρμογή του ξένου μοντέλου σε αυτή την περίοδο, πρέπει να παρατηρήσουμε πως το κείμενο του Μπερτόλδου γενικά δεν αλλοιώνεται, γίνεται απλώς μια αναπροσαρμογή στη γλώσσα και το ύφος της εποχής. Σε διάφορες εκδόσεις υπογραμμίζεται το γεγονός ότι έχουν αποφευχθεί τα λάθη. Μερικές τάσεις για εκσυγχρονισμό και αναπροσαρμογή παρατηρούνται και στην εξωτερική μορφή, συγκεκριμένα στην εικονογράφηση. Από το 1873, το κλασικό πορτρέτο του Μπερτόλδου αντικαθίσταται από ένα άλλο πιο εκσυγχρονισμένο που αντιστοιχεί στην ελληνική πραγματικότητα της εποχής. Έτσι, έχουμε στο εξώφυλλο ένα χωρικό μ' ελληνική ενδυμασία, δηλαδή με τη μορφή που έπαιρνε ο Μπερτόλδος στη φαντασία των αναγνωστών του βιβλίου.

Με διάφορες εκδόσεις της Βενετίας, ο Μπερτόλδος μπαίνει τώρα σε πολλές σχολικές βιβλιοθήκες, όπως στη «Βιβλιοθήκη του Κολλεγίου Άγιος Σάββας» του

Βουκουρεστίου, σε σχολικές βιβλιοθήκες της Βουλγαρίας, καθώς και σε βιβλιοθήκες των ελληνικών κοινοτήτων της Δυτικής Ευρώπης. Αυτό το βιβλίο προσελκύει το ενδιαφέρον των διανοουμένων της Ελλάδας. Έτσι, λ.χ. στη βιβλιοθήκη του Γιάννη Ψυχάρη (1854-1929), υπήρχαν τρεις τουλάχιστον εκδόσεις, ενώ άλλες εκδόσεις βρίσκονταν στην ιδιωτική βιβλιοθήκη του καθηγητή Αλεξάνδρου Λευκαδίτη (1872-1944), στη βιβλιοθήκη του καθηγητή Δαμιανού Κυριαζή ή στη βιβλιοθήκη του κριτικού της λογοτεχνίας Φάνη Μιχαλόπουλου (1901-1960). Το βιβλίο το διάβαζαν και οι ξένοι που έρχονταν σε επαφή με τη νεοελληνική κουλτούρα. Αυτό αποδεικνύεται από τη σημείωση που έκαμε πάνω σε μια έκδοση (1803) του Γλυκού ο Άγγλος Colworth. Σύμφωνα με τη σφραγίδα που έβαλε στο βιβλίο η «Colworth Library», συμπεραίνουμε πως επρόκειτο για άτομο με αξιόλογη ιδιωτική βιβλιοθήκη. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμίσουμε επίσης το γεγονός ότι αυτές οι εκδόσεις αγοράζονταν και για λόγους επίδειξης, ανεξάρτητα από το περιεχόμενό τους. Πρόκειται λοιπόν για το κύρος του ξένου εκδοτικού μοντέλου που οφείλεται στην παράδοση. Το βιβλίο λοιπόν που είχε τυπωθεί στη Βενετία γίνεται αντικείμενο επίδειξης ή και τεκμήριο εκδοτικής παράδοσης.

Την ίδια όμως περίοδο χειρόγραφα των παλαιών ρουμανικών μεταφράσεων εξακολουθούν όχι μόνο να διαβάζονται, αλλά και να αντιγράφονται. Και αυτό γίνεται, ασφαλώς, από άτομα που δεν είχαν πρόσβαση στις ελληνικές εκδόσεις. Για παράδειγμα, το 1813 έγινε μία ακόμη χειρόγραφη αντιγραφή του Μπερτόλδου στη Μολδαβία. Αυτό το αντίτυπο είχε στην άκρη την ακόλουθη σημείωση:

«Αυτόν τον Μπερτόλδο τον αντέγραψα από ένα άλλο χειρόγραφο που ανήκε στον Iordache Miclescu από το Κορλατέσκ της περιοχής Τούτοβα, το 1813, Αύγουστος 30, όταν Μητροπολίτης της Μολδαβίας ήταν ο Κυρ Βενιαμίν ως *capratio benevolentiae*».

Και η σημείωση κατέληγε με τη συνηθισμένη φόρμουλα:

«Όποιος το διαβάσει και ανακαλύψει λάθη να με συγχωρέσει γιατί, ως άνθρωπος, κάνω κι εγώ λάθη».

Ο «caminar» Νικόλαε Κωνσταντίν.

Το κείμενο συμπεριλήφθηκε σε ένα *miscellaneum*, το οποίο περιείχε ποιήματα και διασκεδαστικές αφηγήσεις, οπότε βλέπουμε να επέρχεται μια λειτουργική μεταβολή στο παλαιό κείμενο του Μπερτόλδου, να γίνεται δηλαδή κι αυτό διασκεδαστικό ανάγνωσμα. Το 1850, το χειρόγραφο πέφτει στα χέρια της κυρίας Μαρίας Κ. Στούρτζα από την πόλη Μπιρλάντ της Μολδαβίας, γνωστής ως αντιγραφέας κειμένων (Moragu-Velculescu 1976, 1: 193). Το *miscellaneum* του 1779 που περιέχει, εκτός από τον Μπερτόλδο, τον *Βίο του Αισώπου*, *Τα παραμύθια της Χαλιμάς* και το *Μυθολογικόν Συντύπας*, διαβάστηκε στις 15.3.1883 από ένα άτομο που βρισκόταν στο νοσοκομείο. Από αυτή την περίπτωση συνάγεται πως τα κείμενα που συμπεριλήφθηκαν στο χειρόγραφο, τόσο τα παραμύθια της Ανα-

τολής, όσο και οι μύθοι χρησιμοποιήθηκαν ως μέσον αναψυχής, εκπέμποντας συνάμα και ένα ηθικό μήνυμα. Αυτό το συμπεραίνουμε από τη σημείωση που βρίσκεται στην άκρη του χειρογράφου:

«Διάβασα κι εγώ αυτή την αφήγηση και αγαλίασε η ψυχή μου για τη δεξιότητα των αρχόντων που έζησαν στον κόσμο και, προς πιστοποίηση, έβαλα την υπογραφή μου, ενώ βρισκόμουν στο νοσοκομείο, το έτος 1813, Μαρτίου 15» (βλ. Velculescu, 1: 185).

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα τέτοια χειρόγραφα, γραμμένα στα ρουμανικά, μπαίνουν επίσης στις βιβλιοθήκες των διανοουμένων και των φιλολόγων που καταλάβαιναν τη σημασία τους. Μια χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο φιλόλογος Grigore Cretu από το Βουκουρέστι (1848-1919), για τον οποίο ξέρουμε πως ασχολούνταν με τη συλλογή χειρογράφων και σπάνιων βιβλίων. Στην ιδιωτική του βιβλιοθήκη ανήκε και το *miscellaneum*, όπου συγκαταλεγόταν και η *Διαθήκη του Μπερτόλδου*. Σύμφωνα με τις σημειώσεις που υπάρχουν στο περιθώριο, το χειρόγραφο είχε δοθεί για δέσιμο από τον τότε ιδιοκτήτη του σε ένα άτομο ονομαζόμενο Enciu Dimitriu από την πόλη Χους της Μολδαβίας, και μετά το κληρονόμησε η κόρη του, όπως έγινε και με το χειρόγραφο που αντιγράφηκε στα τέλη του 18ου αιώνα και ανήκε σε κάποιον ιερέα, ονομαζόμενο Αντρέι (βλ. Strempele 2, 1983: 54 και Moraru Velculescu 1976, I: 193-196). Σ' αυτή την περίπτωση, δεν μπορούμε να πούμε πως επρόκειτο για επίδειξη κατοχής παλαιών εκδόσεων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του ελληνικού κειμένου, αλλά για αναγνώριση της αξίας του χειρογράφου αντίτυπου.

Την ίδια περίοδο εμφανίζονται στη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη και πολυάριθμες εκδόσεις του *Μπερτόλδου* που έγιναν είτε από χειρόγραφα, είτε από παλιές εκδόσεις, είτε από καινούργιες μεταφράσεις. Έτσι, το ρουμανικό χειρόγραφο του 1779 τυπώθηκε στην πόλη Σιμπίου το 1835, ενώ την επόμενη χρονιά επανεκδόθηκε στο Βουκουρέστι. Αυτό είναι μια ένδειξη για τη συμπεριφορά των εκδοτών και μάλιστα για την ανάληψη μιας έκδοσης από άλλον εκδοτικό οίκο. Στη Βουλγαρία, όπου κυκλοφόρησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα οι ελληνικές εκδόσεις, ο δάσκαλος και συνάμα ιερέας Papachristo Vasiliev προμηθεύεται, μέσω συνδρομής, μια από αυτές τις εκδόσεις και μεταφράζει το 1853 το κείμενο στη βουλγαρική γλώσσα, για να χρησιμεύσει ως σχολικό ανάγνωσμα. Στο τέλος του βιβλίου προσθέτει και ένα τραγούδι για παιδιά. Ο Vasiliev προσπαθεί να αναπροσαρμόσει το κείμενο στις ανάγκες των τοπικών αναγνώστων, να εξηγήσει τις άγνωστες έννοιες, να ανασκευάσει ονόματα και καταστάσεις, να συντάξει ένα λεξιλόγιο, εκτός από τα τουρκικά, και στα βουλγαρικά. Έτσι, το κείμενο είχε και μια δεύτερη λειτουργία, δηλαδή εχρησιμοποιείτο για την εκμάθηση της βουλγαρικής γλώσσας με κάποιες απαιτήσεις. Εκδότης αυτού του κειμένου είναι ο Najden Ivanovic από το Βελιγράδι, ο οποίος στις 23.3.1853 καλεί τη σερβική κυβέρνηση να τον υποστηρίξει μ' ένα ορισμένο χρηματικό ποσό για μια δεύτερη έκδοση 3.000 αντιτύπων (Skowronski 1986: 359, σημείωση 521: 386). Ένα χρόνο αργότερα κυκλοφορεί από

τον ίδιο εκδοτικό οίκο μια καινούργια έκδοση της παλιάς μετάφρασης του Ioakim Vujic (αυτή θα τυπωθεί εκ νέου το 1869, το 1889 και το 1903). Τρία χρόνια αργότερα, το 1857, βγαίνει και μια κροατική έκδοση της μετάφρασης του Petar Abelic, η οποία χρησιμοποιεί και την πρώτη εικονογράφηση του Μπερτόλδου από τις ιταλικές εκδόσεις. Αυτό σημαίνει επάνοδο στο παλαιό εκδοτικό μοντέλο. Θα επαναληφθεί το 1862, το 1877, το 1885 και το 1889, γεγονός που υποδηλώνει μια αρκετά μεγάλη ζήτηση στην αγορά του βιβλίου. Το κείμενο του Μπερτόλδου καταγράφηκε το 1900 στο Prilep των Σκοπίων από κάποια αποσπάσματα μιας συντομευμένης προφορικής παραλλαγής (S.N.U. 1954: 291-297)¹⁰. Σ' αυτή τη διήγηση το όνομα Μπερτόλδος αντικαταστάθηκε από το όνομα Νασρεντίν, όπως και στην κροατική παραλλαγή.

Ενώ οι μορφωμένοι ενδιαφέρονται για έντυπα που ανήκουν στο χώρο της λόγιας λογοτεχνίας ή στα παλιά χειρόγραφα, οι απλοί άνθρωποι διαβάζουν συνεχώς «βιβλιαράκια» που τυπώνονται σε φθινό χαρτί και εκδίδονται τώρα σε εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό αντιτύπων. Σύμφωνα με μαρτυρίες συγχρόνων, επρόκειτο για το αναγνωστικό κοινό του αγροτικού πληθυσμού που είχε εγκατασταθεί πρόσφατα στα περίχωρα της πόλης και είχε τη σταθερή τάση να ενταχθεί στην αστική ζωή τους. Αυτά τα «βιβλιαράκια» τα προσφέρουν στο αντίστοιχο κοινό ακριβώς άτομα ενημερωμένα σε ό,τι αφορά την αγορά του βιβλίου και άτομα που είχαν απομακρυνθεί από τη λεγόμενη «μικρή παράδοση» του χωριού, στην οποία ανήκαν και τα ίδια πριν από μισόν αιώνα. Οι εκδότες-έμποροι γεμίζουν την αγορά με αυτά τα «βιβλιαράκια» που κυκλοφορούσαν με το παλιό όνομα «λαϊκή λογοτεχνία». Η εμπορία λαϊκών βιβλίων εξελίσσεται αυτή την περίοδο σε μια αρκετά κερδοφόρα επιχείρηση κι ο Μπερτόλδος συγκαταλέγεται ανάμεσα στα βιβλία που έχουν επιτυχία, όπως επισήμανε το 1862 ο Έλληνας φιλόλογος Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός (1862: 36) και το 1873 ο Βούλγαρος διανοούμενος Τ. Siskov από την Κωνσταντινούπολη (Siskov 1873: V)¹¹. Το 1875 εκδίδεται στο Βουκουρέστι και μια ελεύθερη διασκευή του κειμένου με τον τίτλο *Οι πονηριές του μάστορα Perdaf* και η δράση του εκτυλίσσεται στην περιοχή της Μολδαβίας, την εποχή που ζούσε εκεί «κάποιος μυθικός Σας Βοεβόδας». Αυτή τη φορά διαμορφώθηκε μια καινούργια αντίληψη για την αξιολόγηση του ξένου κειμένου. Συνάγεται ότι το κείμενό μας ανταποκρινόταν ακόμη στη ζήτηση της αγοράς, όμως το λογοτεχνικό και εκδοτικό μοντέλο έπρεπε να εκσυγχρονιστεί και να αναπροσαρμοστεί στα γούστα του αναγνωστικού κοινού που, όπως φαίνεται, το αποτελούσαν νέοι και παιδιά.

Το 1896 κάνει την εμφάνισή του και το πρώτο μέρος μιας βουλγαρικής έκδοσης του Ι. Ιβανόβ από την πόλη Πλόβντιβ (Φιλιππούπολη). Αυτή η έκδοση έχει ένα ξεχωριστό χαρακτήρα: πρόκειται για μια νέα παραλλαγή του ξένου μοντέλου, διότι το έργο παρουσιάζεται τώρα ως μυθιστόρημα σε συνέχειες με περισσότερα

¹⁰ Η παραλλαγή επισημάνθηκε από το Ινστιτούτο Λαογραφίας της Σόφιας, στο οποίο και εκφράζω τις ευχαριστίες μου.

¹¹ Την πληροφορία μου την έδωσε η Liliana Eidam, συνεργάτρια στο ερευνητικό πρόγραμμα.

επεισόδια. Για να κλείσει το πρώτο επεισόδιο, ο Ιβανόφ πρόσθεσε ένα νέο φινάλε, όπου εισάγει ένα καινούργιο πρόσωπο, τη θυγατέρα του βασιλιά Αλμποϊν. Ο Μπερτόλδος εμφανίζεται μόνο προς το τέλος της πρόσθετης ιστορίας, για να δώσει μια πολύτιμη συμβουλή στους μνηστήρες της περιγκίπισσας που βρίσκονται σε συναγωνισμό. Αν και το τέλος είναι, σε μεγάλο βαθμό, τεχνητό, μπορούμε να υποθέσουμε πως αυτό δε θα ενοχλούσε και πολύ τους αναγνώστες που δεν είχαν πολλές απαιτήσεις από αυτό το «βιβλιαράκι». Είναι, νομίζω, θεμιτό το συμπέρασμα πως, με την παλιά του μορφή, το «βιβλιαράκι» αυτό αντιμετώπιζε σοβαρό ανταγωνισμό στην αγορά από άλλα καινούργια βιβλία, τόσο ντόπια, όσο και ξένα.

Ταυτόχρονα, ως επακόλουθο των στενών επαφών με το δυτικο-ευρωπαϊκό πολιτισμό, ακούγονται τώρα φωνές που συνηγορούν υπέρ της ανύψωσης του πνευματικού επιπέδου, υπέρ μιας λογοτεχνίας ποιότητας, η οποία θα αντικαθιστούσε την παλιά λαϊκή λογοτεχνία που κυκλοφορούσε στη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη. Έτσι, στις 7.4.1881, η εφημερίδα «Trud», που εκδιδόταν στην πόλη Russe, δημοσίευσε ένα άρθρο, όπου οικτιρόταν το χαμηλό πνευματικό επίπεδο του αναγνωστικού κοινού της εποχής. Ο αρθρογράφος απέδιδε αυτό το χαμηλό επίπεδο στο γεγονός ότι το αναγνωστικό κοινό διαβάξει φθηνή λογοτεχνία, όπως είναι ο *Μπερτόλδος*¹². Η ονομασία της εφημερίδας και το όλο ύφος της προσδιορίζουν τον αρθρογράφο ως έναν από τους αγωνιστές για την ανύψωση του πνευματικού επιπέδου του λαού, ο οποίος αρθρογράφος όμως, μέσα στον υπερβάλλοντα ζήλο του, αγνοούσε το γεγονός ότι και αυτού του είδους η λογοτεχνία αποτελούσε μέρος της τοπικής παράδοσης. Αυτό που προείχε για τον αρθρογράφο ήταν, βέβαια, να έχει στη διάθεσή του ο βουλγαρικός λαός μια λογοτεχνία καλής ποιότητας, που να μπορεί να διευρύνει τις γνώσεις του και να συντελέσει στην ανάπτυξη της πολιτικής του συνείδησης.

4. Η κυκλοφορία του βιβλίου στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα

Η εκτύπωση λαϊκών βιβλίων, άρα και του *Μπερτόλδου*, μπαίνει στη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη σε μια καινούργια φάση, που χαρακτηρίζεται από τα εξής στοιχεία: Πρώτον, ο αριθμός των εκδόσεων (με εξαίρεση τις σερβικές εκδόσεις) μειώνεται συνεχώς. Την περίοδο 1900-1945, βλέπουν το φως της δημοσιότητας, κατά πάσα πιθανότητα, τέσσερις ελληνικές εκδόσεις, μια βουλγαρική, τουλάχιστον πέντε σερβικές, αλλά καμιά έκδοση στα ρουμανικά. Δεύτερον, το κείμενο θεωρείται τώρα πως ανήκει στη λεγόμενη «Λαϊκή Βιβλιοθήκη», που προσοριζόταν a priori για ένα αναγνωστικό κοινό με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Η απόσταση ανάμεσα στους καλλιεργημένους ανθρώπους και σ' αυτούς τους αναγνώστες είχε μεγαλώσει το αντίστοιχο χρονικό διάστημα, στο βαθμό ένταξης στην ευρωπαϊκή κουλτούρα. Οι διανοούμενοι της εποχής θεωρούσαν τώρα χρέος τους να επιστρέψουν στα λαϊκά βιβλία που τα θεωρούσαν «μέρος της εθνικής παράδοσης» και να

¹² Η πληροφορία προέρχεται από τη Liliana Eidam, συνεργάτρια του προγράμματος.

τα προσφέρουν πάλι στους αναγνώστες με ελάχιστες γνώσεις, ως πηγή γνώσης. Έτσι, σε άρθρο του με τον ενδεικτικό τίτλο «Βιβλία για το λαό» ο Ρουμάνος συγγραφέας Mihail Sadoveanu (1880-1961) εξέφραζε την πεποίθηση πως «οφείλουμε να επιστρέψουμε στα παλιά βιβλία, να τα ανανεώσουμε και να τα διαδώσουμε. Ο μύθος του Μεγαλέξανδρου και Οι μύθοι του Αισώπου, Ο Αργύρ και η Ελένη, Η ιστορία του σοφού Αρχικάρ, καθώς επίσης ο Μπερτόλδος και Οι βίοι των αγίων είναι πολύ ωραία βιβλία. Απ' αυτά θα μάθουν και οι δικοί μας αγρότες να διαβάζουν. Ύστερα απ' αυτά, θα ακολουθήσει η σειρά των βιβλίων για μια αποδοτική μελισσοκομία και για τους λαχανόκηπους... Ο διαβασμένος αγρότης είναι ακόμη ένα παιδί: έχει ακόμη τα γούστα ενός βογιάρου του 18ου αιώνα για την κλασική λογοτεχνία...» (1942-1943: 51-52)¹³.

Η ίδια τάση για μια νέα αξιοποίηση της παλιάς λογοτεχνίας (και της λαϊκής καλλιτεχνικής παραγωγής) εκδηλώνεται σε όλες τις βαλκανικές χώρες, μέσα στα ευρύτερα πλαίσια του κινήματος «επιστροφής στο λαό», στο αυθεντικό και άφθαρτο στοιχείο, ενός κινήματος που συνόδευε τη διαδικασία κατοχύρωσης των νέων αυτών εθνοτήτων. Ωστόσο, οι πρωταγωνιστές του κινήματος αυτού νιώθουν την ανάγκη να εισαγάγουν και νέες αποχρώσεις, συνθέτοντας έτσι την τρίτη όψη που προσιδιάζει σ' αυτή την περίοδο. Ο εκδότης, συναισθανόμενος την αναγκαιότητα αναπροσαρμογής της λαϊκής λογοτεχνίας, και ειδικά των λαϊκών βιβλίων, στις απαιτήσεις και τη δυνατότητα κατανόησης του αναγνωστικού κοινού της εποχής, κάνει έκκληση για εκσυγχρονισμό, με διάφορα μέσα, των παλαιών προτύπων. Οπότε, στους εκδοτικούς καταλόγους εντάσσει τα παλιά βιβλία σε καινούργιες σειρές, παραγγέλλει την εκ νέου αντιγραφή των κειμένων και την εκ νέου εικονογράφησή τους, χωρίς να συνειδητοποιεί την παρέμβαση που γίνεται έτσι στο ουσιαστικό περιεχόμενο του «βιβλίου συγγραφέα» (εξάλλου, τα ονόματα πολλών συγγραφέων αυτών των λαϊκών βιβλίων είναι σήμερα εντελώς άγνωστα).

Στη σειρά λαϊκών βιβλίων, που προσφέρονται σε διάφορες χώρες στο αναγνωστικό κοινό, συναντάμε τον Μπερτόλδο στους καταλόγους αυτούς κάτω από διαφορετικές σειρές. Κατά συνέπεια, η σερβική έκδοση του 1920 εμφανίζεται σ' ένα κατάλογο του τυπογραφείου του Θωμά Ιοβάνοβιτς από το Βελιγράδι στη σειρά των «Διασκεδαστικών βιβλίων», ενώ η ελληνική μετάφραση καταχωρείται στον κατάλογο του Μιχαήλ Σαλιβέρου του έτους 1937 στην κατηγορία των «Διηγημάτων και ευθυμογραφμάτων». Παρόμοιες σειρές αφηγημάτων καταχωρήθηκαν και στη Ρουμανία με το γενικό τίτλο «Εύθυμα Διηγήματα» ή «Ανέκδοτα», όπως π.χ. ο *Νασρεντίν Χότζας* ή ο *Pacala*. Αυτό μαρτυρεί, κατά τη γνώμη μας, και τη διαδικασία νέας αξιοποίησης του ξένου λογοτεχνικού μοντέλου, μια διαδικασία που δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμη.

¹³ Απέχτησε ειδικά αυτή την πεποίθηση, όταν διορίστηκε, το 1907, στη θέση του επιθεωρητή των πολιτιστικών συλλόγων και των λαϊκών βιβλιοθηκών: «Απ' αυτή τη θέση, με την οποία τιμήθηκα, προσπάθησα να αποσαφηνίσω καλύτερα το ρόλο του λαϊκού βιβλίου εκείνης της εποχής και διάβασα με προσοχή τα βιβλία του πλανοδίου εμπόρου που γύριζε στα πανηγύρια με το καλάθι του γεμάτο μπρούσους, προσφέροντας στον αναγνώστη της υπαίθρου το φθηνό του εμπόρευμα» (1942-1943: 170-171).

Η έκδοση του 1926, που έκανε ο Κώστας Καιροφύλας, περιέχει ένα κείμενο τροποποιημένο ως προς τη γλώσσα και το ύφος του, στο οποίο, επιπλέον, προστέθηκαν δύο καινούργιες αφηγήσεις. Αυτή η τροποποίηση δεν έχει επισημανθεί μέχρι τώρα από τους ιστορικούς της λογοτεχνίας. Ταυτόχρονα, στο βιβλίο προστέθηκε και μια άλλη σειρά από εικονογραφήσεις, αρκετά ετερογενείς και, εν πάση περιπτώσει, αταίριαστες στα γούστα των Ελλήνων αναγνωστών εκείνης της εποχής. Η δεύτερη έκδοση του 1946 περιέχει όμως αυθεντικές εικονογραφήσεις που έγιναν στην Ιταλία το 17ο αιώνα για το βιβλίο του Croce. Αυτό δείχνει έναν καινούργιο τρόπο αποτίμησης του βιβλίου. Αυτή τη φορά επρόκειτο για γνήσιο λογοτεχνικό έργο, εφόσον απευθυνόταν σ' ένα κοινό με ανώτερο πνευματικό επίπεδο. Και στην περίπτωση της βουλγαρικής έκδοσης, που έγινε το 1941, έχουμε να κάνουμε με ένα κείμενο που ξαναγράφηκε και με ένα μοντέρνο εξώφυλλο που απεικονίζει έναν ασχημομούρη χωρικό, που φοράει τσόχινο κουστούμι, όπως κάθε Βούλγαρος χωρικός. Είναι καθισμένος και μπροστά του στέκουν γυναίκες κομπά ντυμένες, σύμφωνα με τη μόδα της εποχής. Αναμφισβήτητα, η μία είναι η βασίλισσα και η άλλη η κυρία επί των τιμών. Οι σκιές των προσώπων αντανακλώνται στον τοίχο, θυμίζοντας το λαϊκό θέατρο σκιών του καραγκιόζη. Εκ πρώτης όψεως, το βιβλίο αφήνει την εντύπωση ενός μοντέρνου διηγήματος, κατά βάθος όμως το εξώφυλλο αποτελεί σκέτη απάτη για τον ενήμερο αναγνώστη. Αυτό το γεγονός δείχνει, κατά τα φαινόμενα, μια ταλάντευση όσον αφορά το ρόλο που αποδιδόταν στο βιβλίο ή, τουλάχιστον, τον τρόπο με τον οποίο ερμηνευόταν από τους εκδότες. Η μέθοδος που χρησιμοποίησε προφανώς ο Ιβανόβ οδηγούσε, μέσα από τον εκμοντερνισμό της εικονογράφησης, στην παραπλάνηση του απληροφόρητου αγοραστή του βιβλίου.

Αντίθετα με τον *Μπερτόλδο*, που εκδίδεται όλο και σπανιότερα, άλλες σειρές επιβάλλονται στην αγορά, πράγμα που υπαγορεύεται –όπως έχουμε επισημάνει ήδη– από το γεγονός ότι παίρνουν πλέον έντυπη μορφή. Τα έργα *Păcală*, και *Till Eulenspiegel* στη Ρουμανία, το έργο *Χίταρ Πέταρ* στη Βουλγαρία και στη Σερβία και ο *Νασρεντίν Χότζας* στη Ρουμανία, Ελλάδα, Βουλγαρία, Σερβία και Αλβανία κυκλοφορούν τώρα ευρύτερα και απευθύνονται στα παιδιά και τους νέους τόσο με το ύφος και τη γλώσσα τους, όσο και με την εικονογράφησή τους. Άλλες σειρές, λιγότερο σημαντικές, όπως αυτές που προαναφέραμε, όπως ο *Tindala* στη Ρουμανία ή ο *Mango Hitrets* στη Βουλγαρία, παίζουν έναν εκπαιδευτικό ρόλο που, στην ουσία, βασίζεται στη ρομαντική άποψη της λαοσοφίας. Έτσι, τα σχετικά κείμενα έχουν προορισμό να παρουσιάσουν σε ένα κοινό, αστικό τώρα, πρότυπα γνήσιας χωριάτικης συμπεριφοράς.

Οι τελευταίες εκδόσεις σηματοδοτούν μια νέα φάση. Πρόκειται για τη σερβική έκδοση του 1960 και τη ρουμανική έκδοση του 1972 που απευθυνόταν τόσο στους νέους, όσο και σε ένα ώριμο φιλότεχνο κοινό, ικανό να εκτιμήσει και αναδρομικά τις αξίες που εμπεριέχονται σ' αυτό το βιβλίο που έχει γραφεί πριν από διακόσια χρόνια και που αποτελεί μέρος της δικής του πνευματικής κληρονομιάς. Ειδικά, η ρουμανική έκδοση έχει εικονογραφηθεί από γνωστούς καλλιτέχνες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αυτή η έρευνα γύρω από τη διάδοση και την αποδοχή του λαϊκού βιβλίου *Μπερτόλδος* οδηγεί στη διαπίστωση μιας διαχρονικής δυναμικής της σχέσης ανάμεσα στο βιβλίο και τη δομή του αναγνωστικού κοινού. Στην αρχή, δηλαδή στο δεύτερο μισό του 17ου-αρχές του 18ου αιώνα, κυκλοφορούσαν στη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη μόνο μερικές ιταλικές και ελληνικές εκδόσεις. Αυτές οι εκδόσεις διαβάζονταν μόνο από μορφωμένους ανθρώπους που μιλούσαν μία από τις δύο γλώσσες. Στην πλειοψηφία τους ήταν κληρικοί ή ευγενείς. Προς τα τέλη του 18ου αιώνα έγιναν οι πρώτες μεταφράσεις, και μάλιστα από κληρικούς που αντέγραψαν το κείμενο για να χρησιμεύσει ως ηθοπλαστικό ανάγνωσμα. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι εντάχθηκε στα χειρόγραφα ποικίλου περιεχομένου, μαζί με άλλα ηθοπλαστικά κείμενα, θρησκευτικά ή λαϊκά. Δεδομένου ότι η δραστηριότητα των κληρικών και ως δασκάλων είχε σαν στόχο τόσο τους ενήλικες, όσο και τους μαθητές που φοιτούσαν στα σχολεία που λειτουργούσαν μέσα στα μοναστήρια, το κείμενο χρησίμευε ως διδακτικό ανάγνωσμα. Αυτό είχε ως επακόλουθο ολόκληρες γενεές να γνωρίζουν το κείμενο και το όνομα του *Μπερτόλδου* από τα παιδικά τους χρόνια. Το κείμενο άρχισε να χρησιμοποιείται και ως ψυχαγωγικό ανάγνωσμα, ακριβώς επειδή το μήνυμά του δεν κρινόταν πλέον και τόσο σοβαρό. Ενώ η Εκκλησία είχε ακόμη στα χέρια της την ηθική και θρησκευτική εκπαίδευση, το σχολείο αναλάμβανε έναν όλο και πιο σημαντικό ρόλο. Κατά την περίοδο 1850-1910, δηλαδή στη διάρκεια δύο-τριών γενεών, το πολιτιστικό επίπεδο ανεβαίνει. Στην αγορά εμφανίζονται με γοργούς ρυθμούς μεταφράσεις από την παγκόσμια λογοτεχνία, καθώς και εγχώρια έργα. Κατά συνέπεια, η αγορά είναι κορεσμένη. Ωστόσο, ο *Μπερτόλδος* εξακολουθεί να διαβάζεται και αποτελεί ένα είδος «υποχρεωτικής» ανάγνωσης χωρίς απαιτήσεις, απαραίτητης όμως για τον κάθε ενήλικα που πήγε σχολείο. Αυτά τα άτομα με τη σειρά τους το συστήνουν και στα παιδιά τους. Διαπιστώνουμε με αυτό τον τρόπο το ιστορικό του βιβλίου και την ποιότητα του πνευματικού επιπέδου των αναγνωστών του. Το έργο *Μπερτόλδος* δεν θεωρείται ως «λαϊκό βιβλίο» σε όλες τις εκδόσεις του και δεν είναι ομοιογενές σε όλες τις εποχές, ούτε και σε όλες τις ομάδες αναγνωστών. Ακόμη και η ονομασία «λαϊκό βιβλίο», που δόθηκε στον *Μπερτόλδο*, φαίνεται πως είχε διαφορετικές έννοιες στις διαφορετικές ομάδες αναγνωστών κατά την πάροδο του χρόνου. Η εξέταση των κειμένων που κυκλοφορούν στη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη αποκαλύπτει τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους έχει εκληφθεί το πρότυπο του *Μπερτόλδου* ως λογοτεχνικό εκδοτικό και κοινωνικο-πολιτιστικό μοντέλο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει όχι μόνον ο τρόπος πρόσληψης, αλλά και η συνύπαρξη των προτύπων αυτών στην ίδια χρονική περίοδο. Έτσι, μια μοντέρνα εικονογράφηση προσαρμόζεται στο παλιό περιεχόμενο, ή το ίδιο αναγνωστικό κοινό ενδιαφέρεται τόσο για τη μοντέρνα παραλλαγή του κειμένου, όσο και για την αυθεντική, την παλιά. Τα παλιά χειρόγραφα αγοράζονται από τους λάτρεις του παλιού βιβλίου, ενώ οι εκδότες προσπαθούν να μετατρέψουν σε καλλιτεχνικό ένα βιβλίο

που θεωρούνταν λαϊκό. Αυτό το πολιτιστικό επίπεδο δημιουργεί το πολυσυζητημένο πρόβλημα του ομοιόμορφου και σταθερού εκσυγχρονισμού της παραδοσιακής κοινωνίας. Από την εξέταση του θέματος προκύπτει ότι στο βαλκανικό χώρο συμβιώνουν για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα μερικά ανομοιόμορφα στοιχεία, ορισμένες μορφές της παλαιάς και της νέας κουλτούρας. Το ίδιο κείμενο που προσφέρεται για ανάγνωση παίρνει διαφορετικές μορφές, προς χρήση μερικών πολύ διαφορετικών ομάδων αναγνωστών. Η ανάλυση δείχνει όμως και μία διαφορετική στάση των αναγνωστών απέναντι σ' ένα ξένο μοντέλο, όχι μόνο από λογοτεχνική αλλά και από πολιτιστική άποψη, γεγονός που απαιτεί μια ξεχωριστή, πιο εξειδικευμένη μελέτη. Από την άποψη αυτή, η εξέταση της ιστορικής διαδρομής του βιβλίου και της σχέσης βιβλίου-αναγνωστικού κοινού αποβαίνει πηγή πολύτιμου υλικού για τη διερεύνηση της πολιτιστικής πορείας των Βαλκανίων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Enciklopedija Jugoslavije* (1971). Bd. 8. Zagreb.
- Sbornik na narodni umotvorenja* (1954): Bd.. 48. Sofia.
- Angelou A. (1988), *ο Μπερτόλδος*, Αθήνα.
- Biagioni G.L. (1938), *Marcolf und Bertoldo und ihre Beziehungen. Ein Beitrag zur germanischen und romanischen Marcolf-Literatur*, Köln.
- Bogdan I. (1968), «Ο traducere moldovenească din veacul al XVIIIlea a "Vieții lui Bertoldo"», στο Mihăilă G. (ed.), Bogdan I., *Scnieri alese*, București, 482-488.
- Burke P. (1978), *Popular Culture in Early Modern Europe*, London.
- Camporesi P. (1976), *La maschera di Bertoldo. Giulio Cesare Croce e la letteratura carnevalesca*, Torino.
- Cartoian N. (1929, 1938), *Cărțile populare în literatura românească*, București (1974²).
- Chartier R. (1984), «Culture as Appropriation, Popular Culture Uses in Early Modern France», στο: Kaplan S., 229-254.
- Chițimia I. & D. Simonescu (1963), *Cărțile populare în literatura românească*, București.
- Ciobanu M., ed. (1968), *Viața lui Bertoldo și a lui Bertoldino. Cărți populare*, București.
- Duțu Al. (1969), *Explorări în istoria literaturii române*, București, 31-64.
- Duțu Al. (1972), *Sinteză și originalitate în cultura română*, București.
- Duțu Al. (1978), *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București.
- Guerrini O. (1879), *La vita e le opere di Giulio Cesare Croce*, Bologna (1969²).
- Ηλιού Φ. (1975, 1980), «Βιβλία με συνδρομητές I. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», στο *Ο Ερανιστής* 12: 101-179; 16: 285-295.
- Kaplan S.L., ed. (1984), *Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, Berlin-New York-Amsterdam.
- Lackner I. (1979), *Ein Versuch zur literarischen Entwicklung und zum Werdegang eines Volksbuches. Das Volksbuch Bertoldo von Giulio Cesare Croce in Italien und Rumänien*, Δαυτσβή, Salzburg.
- Muchembled E. (1978), *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles)*, Paris.
- Marinescu M. (1989), «Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Leserschaft eines Volksbuches in Südosteuropa», στο *Zeitschrift für Balkanologie* 1990.
- Marinescu M., «Λαϊκά βιβλία στην Ελλάδα και στην Βουλγαρία στο δεύτερο μέρος του 19ου και στην αρχή του 20ού αιώνα», στα *Τετράδια εργασίας*, Αθήνα (υπό έκδοση).
- Marinescu M., «Der Komische Held in der bulgarischen und rumänischen Populärliteratur», στο *Münchener Beiträge für Volkskunde*. München.
- Moraru M. (1974), «Cărțile populare-intercare de definire structurala», στο Moraru M. (ed.), N. Cartoian 1974.
- Moraru M. & C. Velculescu (1976), *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, București.
- Oprisan I. (1970), «Rolul cărților populare în opera lui Mihail Sadoveanu», στο O. Papadima (ed.), *Izvoare folclorice și creație originală*, București, 11-44.
- Osella G. (1934), «Un clasico del riso: Bertoldino», In *Convivium* VI: 595-601.
- Pagani G.S. (1911), «Il "Bertoldo" di Giulio Cesare Croce ed i suoi fonti», στο *Studi medievali* III: 533-602.
- Papadopoulos-Vretos M. (M. Duvray) (1862), *Les grecs modernes*, Bruxelles.
- Popa L. (1983), «Despre valorile bibliofile românești tipărite de Petru Barth (1784-1801)», στο: ... : *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și versificare*, vol. 2, București, 336-341.
- Reichard M., ed. (1751), *Der italienische Aesopus oder Bertholdus satyrische Geschichte, darinnen seine sonderbaren Begebenheiten, sinnreiche Einfälle und kluge Aufführung bei Hofe usw. nebst seinem Testamente enthalten. Aus dem Französischen ins Deutsche übersetzt*.
- Roth I. 6 K. (1991), «Der verschriftlichte Schwankenheld. Zur Bedeutung des Buchdrucks für die bulgarische Volkskultur», στο *Münchener Beiträge für Volkskunde*. München 1991.

- Rouch M. (1984), *Les communautés rurales de la campagne bolonaise et l' image du paysan dans l' oeuvre de Giulio Cesare Croce (1550-1609)*, Bordeaux.
- Sadoveanu M. (1942-1943), «Cartea pentru popor», στο *Ethnos*, 2, fasc. 1-2, στο Oprișan 1970.
- Schenda R. (1970), *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910. Frankfurt am Main (München 1977)*.
- Skowronski M., «Die bulgarischen Volksbücher und ihre Erforschung (1986)», στο: ... *Einundzwanzig Beiträge zum II. Internationalen Bulgaristikongreß in Sofia*, Neuried, 345-368.
- Siskov T. (1873), *Ne ste moze! Ili glezen mirco*, Konstantinopel.
- Stojanov M. (1966), «Les syndromes bulgares de livres grecs au cours de la première moitié du XIXe siècle», στο *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 19: 373-406.
- Strempele G. (1983, 1967), *Catalogul manuscriselor românești*, București, τόμος 2, 4.
- Velculescu C. (1984), *Cărți populare și cultură românească*, București.